

XVIII. századi magyar nyelvű orvosi könyvek olvasottsága

A népnek írott egészségügyi orvosi könyveket forgatván, felmerül a kérdés, vajon milyen mértékben használták ezeket a kiadványokat: kik vásárolták és kik olvasták őket? Eljutottak-e a köznép, az „együgyű” parasztok, az orvos nélkül szűkölködők kezébe, volt-e tudomásuk arról, hogy léteznek anyanyelven írott, egészségügyi tanácsokkal szolgáló, mérsékelt árú könyvek?

Az olvasásszociológia modern eszközei: pontosan kimutatható példányszámok, könyvtárai és könyvtári statisztikák, szociológiai felmérések egy-egy mű, műfaj olvasottságáról, egyes művek népszerűségének felmérése egy adott társadalmi rétegben vagy osztályban természetesen nem állnak rendelkezésére annak, aki a XVIII. század olvasási szokásait, kultúráját, egy társadalmi osztály esetleges érdeklődését, tájékozottságát vagy tájékozatlanságát szeretné utólagosan felmérni egy meghatározott témakörben.

A XVIII. századi egészségügyi könyvek olvasottságának kérdését mindenképp előtt az írni-olvasni tudás, valamint a korabeli könyvkiadás és könyvkereskedelem tükrében kell vizsgálni — e megközelítési módszerek természetesen csak hipotéziseket eredményezhetnek.

Az orvosi témával szolgáló könyvek szerzőit egy jellegzetesen felvilágosult szándék készítette írásra: a társadalom széles körében, az eddig elhanyagolt és figyelembe nem vett parasztság soraiban is terjeszteni az egészségügyi tudnivalókat, a kor szintjére emelni a köznép alacsony színvonalú higiéniai-orvoslási szokásait, tanítani, felvilágosítani, a babonától a racionalizmus útjára irányítani minden rendű és rangú tagját az országnak.

A felvilágosodás idealista practicista jegyeit hordozta azonban nemcsak a szándék, a cél, hanem a mód is: könyvvel, a betű erejével akarták a megrogzított szokásokat, a hibás gyakorlatot, a hátrányos társadalmi-gazdasági helyzetből fakadó életmódot megváltoztatni. Könyvet nyújtottak a társadalom legelesettebb, legműveletlenebb osztályának, bár többnyire maga a könyvet író szakember is sejtette, hogy segítő szándéka megfeneklik az analfabetizmus, az együgyűség, az értetlenség és a közöny zátonyán.

A felsorolt okok közül mindenképp a nép nagymértékű analfabetizmusa akadályozta meg a könyvek által nyújtott ismeretek elterjedését. A tudatlanság a korabeli népoktatás primitív, megoldatlan helyzetéből eredt „A magyarországi oktatás azonban egészében alacsony színvonalú és a nemzeti érdekektől idegen volt, a polgárosodó magyar könyvkultúra olvasói bázisának kialakításához kevéssel járult hozzá.”¹

¹ FÜLÖP Géza: *Közönségszervezés és magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1974. 52–53.

Az elemi ismeretek terjesztése az iskolák feladata volt, a XVII. századi népiskolák azonban alig tudták ellátni ezt a feladatot — gazdasági és kulturális tényezők akadályozták működésének eredményességét. Az iskolaépületek rozoga állapota vagy hiánya, a tanítók szakmai képzetlensége, az iskolai tanításból szinte teljességgel hiányzó tervszerűség, a szűk keresztmetszetű tananyag csak nagyon alacsony szintű tudásanyag terjesztését tette lehetővé.

A tanítók esetleges buzgalmának azonban gátat vetett a nép közönye is: „Somogy megyének 138 iskolája közül 47 iskola teljesen üres: »a jobbágyok barmok módjára nevelik gyermekeiket« — tehát nyilván nem taníttatják őket.”² Ugyancsak Somogy megye korabeli jelentéséből derül ki, hogy 5135 iskoláskorú gyermekből csak 1244, tehát 22,4% járt iskolába.³

„Vajon lemérhető-e, hogy milyen hatásfokkal működött ez a XVIII. századi iskola? Az eddigi kutatások alapján részletekre menően nem, de annyi nyilvánvaló, hogy nem sokban bővítette vagy módosította a hagyományos paraszti műveltséget. Egyáltalán, hogy állt a parasztság az írás olvasással? . . . Ahogy az iskolák száma csökkent, az ország közepétől a szélei felé, úgy csökkent azoknak a száma, akik le tudják írni a nevüket. . . . Országos átlagban a községi előjárók (tehát a paraszti elit) legföljebb 14%-a értett a betűhöz. A paraszti tömegek közt ez az arány még alacsonyabb kellett, hogy legyen.”⁴

A XVIII. századi iskola nem válik a korszakot uraló eszmének, a felvilágosodásnak terjesztőjévé, hatása nem mutatható ki sem az alfabetizáció, sem a paraszti műveltség terén. A helyzet Európa-szerte azonos — a népi olvasmányok jellegét és elterjedését kutató Rudolf Schenda kimutatta, hogy Nyugat-Európában a XVIII. század végén a parasztságnak legfeljebb 10%-a tudott olvasni.⁵

Tovább vizsgálva a magyarországi népiskolák színvonalát, szembetűnő az a tény, hogy a protestáns tanítók rangos helyet vívtak ki maguknak a nemzeti jellegű népoktatásban — a teológiát végzett lelkészjelölteknek ugyanis papi hivataluk betöltése előtt tanítaniuk kellett. A protestantizmus a magyar nyelvű népiskolák létesítésével és működtetésével biztosította az újonnan felnövekvő — írni, olvasni tudó, a hit dolgaiban eligazodó hívők táborát.

A tanüggyel kapcsolatos első állami intézkedés Mária Terézia nevéhez fűződik, aki 1769-ben összeíratta a helytartótanáccsal a szűkebb értelemben vett (Erdély és a határőrvidék nélküli) Magyarország papjainak és tanítóinak számát. A helyzet a Dunántúlon volt a legkedvezőbb, ahol egyes vidékeken minden falura jutott tanító.

A tanítóképzés megoldatlansága és az alacsony jövedelem szintén hozzájárult a tanítói pálya lejárataéhoz. A királynő idejében fölállított ún. normális iskolák, melyek eredetileg tanítóképzésre szolgáltak, nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket — a primitív silabizálásnál itt sem jutottak tovább, nem szerepeltek a tantárgyak között a mezőgazdasági ismeretek, a reáliák oktatása teljesen háttérben maradt, bár a Ratio Educationis többek között súlyt helyezett az egészségügyi ismeretek tanítására is. Tessedik joggal ejtett bíráló szavakat ezekről az új iskolákról, ahol

² FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. 1740–1773. Bp. 1899.*

³ BENDA Kálmán: *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. Valóság, 1976. 19. évf. 4. sz. 55.*

⁴ Uo. 56.

⁵ Idézi BENDA Kálmán uo. 56–57.

„még mind eddig kevés valóságos vitetik-végbe, kivált a' falusi ifjúsággal . . . de gondoljuk és fontoljuk meg: mi történt még eddig Magyar országban leg inkább a' falusi iskolabeli gyermekeknél a' rend-szerént való ételnek [Kónyi a Diätik szót fordítja „étel”-nek, holott itt kizárólag életmód értelemben használja Tessedik a kifejezést.] tanítása eránt? És hol is szükségesebb a' rend-szerént való ételnek módja, mint a' faluban, hol az Emberi-Nemnek legnagyobb és hasznosabb része az orvosoktól és orvosságoktól távol lévén, a' rendetlen ételnek ezerféle balgatagságai által, . . . segedelem nélkül ragattatik-el a' haláltul gyakorta az Ifjúságnak leg szebb virágjában?”⁶

Szavá teszi még Tessedik, hogy az oktatás

„a' valóságtól elvonyatott; a' Paraszthoz, az ő gondolkodásának módjához és szükségéhez nem igen szabattatott. Leg elsőben ki-kell tanulnunk a' Paraszttól, az ő gondolkodásának módját, tselekedetét, szokását, erköltsét, bal-ítéletét, (ezt pedig a 18dik században még egy Oskolában sem tanulják) így osztán, de bizonyára nem előbb kezdünk lenni jó és alkalmas Község-Tanitók.”⁷

A népoktatás reformja, a jobbítás szándéka nemcsak az egyes „gondolkodó elmék”-et foglalkoztatta, hanem a felvilágosult abszolútizmus uralkodóit is tettekre ösztönözte. A század hatvanas éveiben kezdik megérteni kormánykörökben, hogy a nép szellemi szintjének emelése politikai és gazdasági szempontból egyaránt szükséges — a tudatlanok tömegétől ugyanis nem lehet kívánni sem politikai állásfoglalást, sem az adófizető képesség fokozását.

Ellentmondások találkoznak ellentmondásokkal. Az államilag megszervezett egészségvédelem a század folyamán teszi meg kezdő lépéseit — egyszerre kellene megoldania az egészségügy napi és távlati gondjait. A kollégáktól, hivatalos közegektől elszigetelten élő tanult orvos türelmetlenül és nyugtalanul figyel a fejlődés alig tapintható érverését. Egmaga akar segíteni a már-már katasztrofálissá váló egészségügyi helyzeten: nem tud kórházat építeni, nem tud egyetemet alapítani, nem képes egymaga bábákat képezni és távoli falvak betegeit személyesen ellátni — ehelyett alapfokú ismereteket taglaló könyvet ír. A felvilágosult filantropizmus jellegzetes megnyilvánulása volt ez, mely valójában nem számolt a társadalmi realitással: könyvet adott az analfabéta nép kezébe, lehetőséget, mellyel nem tudott élni az, aki kapta.

Az egészségügyi tudatlanság szerves része volt a kor általános szellemi elmaradottságának, felszámolása csak úgy lett volna lehetséges, ha egyidejűleg megoldják az oktatás, az alfabetizáció s a tudati elmaradottság számos más kérdését is: a babonák, a hibás nevelési elvek, a mindennapi életvitel problematikáját.

A felvilágosodás hívei, s maguk a felvilágosult abszolútizmus uralkodói is programjukba iktatták az állati körülmények között élő néptömegek életmódjának megjavítását: az úrbérrendezés, a tanügyi reform, az egészségvédelem, az árvákról, szegényekről való gondoskodás mindezen törekvéseknek egy-egy vetülete volt.

Ha egyes kiadványtípusok olvasottságát, elterjedését, esetleges keresettségét, népszerűségét próbáljuk számba venni, nem csupán a könyv és az olvasó közvetlen kapcsolatát kell megvizsgálnunk, hanem magának a nyomtatvány létrejöttének feltételeit, a korabeli könyvkiadás mennyiségi és minőségi jel-

⁶ TESSEDIK Sámuel: *A' paraszt ember Magyar országban, Mítsoda és mi lehetne . . .* Ford. KÖNYI János. Pécs, 1786, Engel János betűivel. 41–42.

⁷ Uo. 84–85.

legzetességeit, valamint a könyvkereskedelem helyzetét is, hiszen egy kor könyvkultúráját mindenekelőtt a kiadás és a terjesztés színvonala, lehetőségei, törekvései határozzák meg.

A könyvnyomtatás a XVIII. századi Magyarországon anyagi és szellemi érdekek függvénye volt; fejlődésére gátló tényezőként hatott az ország szegény-sége, a szellemi elmaradottság és a politikai reakció.

A könyvnyomtatás volt az első olyan iparág, mely figyelembe vette a tömeg-szükségleteket is, és üzleti érdekből alkalmazkodott ennek jellegéhez. „Ahol nincsenek tudományos központok, ott nem nyomnak és árusítanak tudományos könyveket. Ilyen helyeken a könyvnyomtatás a nép szükségleteihez kénytelen idomulni, ha boldogulni akar.”⁸

A népnek nyomtatott könyvek kiadásánál két szempontot kellett figyelembe venni: az anyanyelvűséget és a tartalmat. Tartalmilag ez időben a nép körében az ábécés- vagy iskolakönyvek, a kalendáriumok, a vallásos művek voltak népszerűek, de közkedveltek voltak a kevésbé hasznos — éppen ezért kicsit megvetett — népies szépirodalmi olvasmányok is. Az ún. hasznos könyvek csoportját bővítették az egészségügyi ismeretekkel szolgáló művek is — kiadá-sukat nemcsak a XVIII. századi „kiadói politika”, hanem a kormányprogram is szorgalmazta.

A hasznosság elvének növekvő érvényesülését figyelhetjük meg a korai felvilágosodástól, tehát az 1760-as évektől kezdve a század végéig.

A könyvkiadás változó arculatáról és törekvéseiről vall az a két nagyon jelentős és egymással szerves összefüggésben álló tény is, hogy a vallásos irodalom mennyisége a század végére több mint a felére csökken, a „megvetett” szépirodalom viszont 20%-kal növekszik.

Az 1712–1800 közötti időszak magyar nyelvű kiadványait tartalmilag öt csoportra osztotta a témával foglalkozó kutató: 1. vallásos irodalom, 2. jog és politika, 3. történelem, földrajz, államismereti irodalom, 4. természettudományok és orvosi könyvek, mezőgazdasági és műszaki ismeretek — a tipikusan hasznos könyvek csoportja, és végül 5. szépirodalom versben és prózában.⁹ Bár a szerző vitathatónak érzi ezt a felosztást, a csoportok durvák és általánosak. A *Magyarország Könyvészete* 5. kötetének címanyaga alapján nem lehetett pontosan tisztázni a könyv tartalmát, és a kizárólagosan magyar nyelvű művek számbavétele bizonyos mértékben torz képet ad a könyvkiadásról. Ennek ellenére ez a felosztás mégis tükrözi a korabeli könyvkiadás bizonyos tendenciáit, és segítségével könnyűszerrel meg lehet figyelni a változó kor változó ízlését, igényét: a vallásos, a „hasznos” és a szépirodalmi művek arányának megváltozását.

A XVIII. század elején kiadott magyar nyelvű könyvek 2%-a volt természet-tudományos, mezőgazdasági és műszaki témájú. A század közepén napvilágot látott anyanyelvű kiadványok közül már 9% tartozik ebbe a kategóriába, a későbbi évtizedekben pedig 10%. Az ötszörös növekedésben a felvilágosodás hazai hulláma mellett szerepe volt annak a bécsi politikának is, mely szorgalmazta Magyarország ésszerűbb, kulturáltabb mezőgazdaságát, valamint a jobb egészségügyi ellátást — mindkettőt természetesen az osztrák birodalom

⁸ GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. század-ban*. Bp. 1917. 3.

⁹ BENDA Kálmán i. m. 57.

érdekében. „... Az 1760–70-es évektől kezdve megszűnik a vallásos irodalom kizárólagos uralma, hogy helyét a korábban alig képviselt szakmáknak, köztük műszaki és természettudományi munkáknak adja át. Nyilván nem alap nélkül következettünk ebből a felvilágosodás hatására.”¹⁰

A magyar nyelvű nyomtatványok száma észrevehetően az 1740-es években kezdett megnövekedni — a nyomdák szaporodásával párhuzamosan. A század elején 7, a végén 40 nyomda működött az országban.¹¹ „Fel kell figyelni arra, hogy a válságok megszakította fejlődés első csúcspontja a hatvanas-hetvenes években, azaz a korai felvilágosodás időszakának végén következett be a kiadványok száma, az anyanyelvűség és a művelődés utilitarisztikus vonulata szempontjából egyaránt.”¹²

A felvilágosodás eszméinek terjedését elsősorban a nyomtatott betű minden eddiginél nagyobb hatalma biztosította — szaporodtak a könyvnyomtató műhelyek, új kiadványtípus jelentkezett, a hírlap — elsőként a *Magyar Hírmondó*. A hasznos könyvek számát gyarapították az első ismeretterjesztő művek: a nép számára írt tanító, oktató — elsősorban természettudományos jellegű könyvecskék.

A példányszámok a század végére ugyancsak megnövekedtek. Az 1780–1790 közötti időszakban 709 latin és 651 magyar nyelvű nyomtatvány jelent meg — vagyis a kiadványok 36,8%-a volt latin, s 33,8%-a már anyanyelvű.¹³ Éppen ebben az időszakban vált tudatosá az anyanyelvűség politikai, nemzetmegőrző ereje, s ez a tudatosság feszült neki II. József germanizációs, beolvastó törekvéseinek. Bessenyei tudós társaságot alapító szándéka voltaképp nyelvteremtő és nemzetmentő igyekezet volt. Az 1790-től kezdődő időszakban a latin–magyar könyvkiadás aránya döntően megváltozik: az anyanyelvű kiadványok javára billen a mérleg.

De a nyomdákából kikerülő könyvek terjesztése még korántsem volt megoldva. Vitkovics Mihály 1821-ben még mindig azt panaszolta a *Tudományos Gyűjteményben*, hogy nincsenek magyar könyveink. Ennek oka szerinte az volt, hogy a magyar olvasóközönség többnyire mezővárosokban, falvakban lakott, ott pedig csak a könyvkötők foglalkoztak könyvárusítással, többnyire ajtatos és iskolai könyvekkel, kalendáriumokkal bajlódva.

A magyarországi könyvkereskedelem fő jellegzetessége azt volt, hogy *nem magyar*. Az idegenből bevándorolt kereskedők többnyire német műveket terjesztettek. A nemesség nagy része elnémetesedett, a városi polgárság is jobbra német ajkú lévén, a germán kultúra és irodalom népszerűségnek örvendett.

Néhány könyvkereskedői és könyvkötői hagyatéki lajstrom átnézésekor helyt kell adnunk annak a panasznak, hogy „magyartalan Könyvárosaink a’ más nyelven írott könyveket inkább iparkodnak eladni mind azért, mivel . . . több hasznot és hamarabb látnak ezekből”¹⁴

¹⁰ Uo. 58.

¹¹ NÉMEDI Lajosné: *A magyar nyelvű könyv a „deákitalanok” szolgálatában*. Bp. 1964. 164.

¹² DANKANITS Ádám: *A XVIII. század helye a könyvtörténetünkben*. Korunk, 1972. 31. évf. 8. sz. 1252.

¹³ NÉMEDI Lajosné i. m. 167.

¹⁴ VITKOVITS Mihály: *A’ Magyar Könyvek’ Terjesztéséről*. Tudományos Gyűjtemény, 1821. IX. köt. 38.

A fent említett lajstromokban igen gyéren szerepelnek a magyar nyelvű orvosi munkák is. Müller Jakab pesti könyvkötő 1775-ben bekövetkező halála után jegyzéket készítettek a raktáron levő könyveiről, kb. 150 kötetről. A fűzött könyvek között szerepel 2 példányban Csapó József *Uj füves és virágos magyar kert* c. műve. A pozsonyi Landerer által szállított nyomtatványok között szerepelt egy Pápai Páriz-kötet is, ezt a hagyatéki leltárban már nem találhatjuk meg — valószínűleg megrendelésre kérte, tehát eladta. Hogy a *Pax Corporis* volt-e a megrendelt könyv vagy Pápai valamely más műve, nem derül ki a számlából.¹⁵

1787-ben Köppf pesti könyvkereskedő özvegye és Weingand nevű üzlettársa jelentették meg nyomtatásban a cég által árusított orvosi, sebészi és kémiai könyvek jegyzékét. A magyar nyelvű orvosi irodalmat két mű képviseli a Köppf-féle állományban, mindkettő németből való fordítás. A Dombi Sámuel fordította bábakönyv betűhív címeírását érdemes idéznünk annak illusztrálására, hogy milyen áthághatatlan akadályt jelentett a német ajkú könyvárusoknak a magyar nyelv kiejtése, helyesírása, elsajátítása — és nem nehéz belátni, hogy a nyelvismeret hiánya lehetetlenné tette a kereskedő számára az idegen nyelvű kiadványok terjesztését. A magyar könyv mostoha sorsát idézi a Köppf-katalógus leírása is: Motsi (Carol) *a' Bába Mesterségnek elji [!] mellyek a' Magyar Bábáknak szamarakra [!] fordittattak magyarra Pesten 1785.*¹⁶

A Köppf-katalógus megemlített még egy magyar nyelvű orvosló könyvet, amelynek eredetije Störck: *Medicinisch praktischer Unterricht für Feld- und Landwundärzte des österreichischen Staaten* c. munka volt. A kétkötetes szakkönyv jellegű kiadványt két magyar orvos is lefordította ugyanabban az időben: Milesz József, a debreceni főiskola tanára, Hatvani professzor veje, és Rácz Sámuel, a pesti orvosegyetem tanára s a magyar nyelv lelkes pártfogója, művelője.

Lindauer János budai könyvkereskedő 1795-ben közzétett könyvjegyzékében is meglehetősen gyéren szerepel az anyanyelvű orvosi irodalom, holott ebben az időben már nem számított ritkaságnak a magyar nyelvű orvosló könyv. A jegyzéken megtalálhatjuk Lange Márton *Leányoknak, anyáknak és gyermekeknek orvos asszonyjok* (1791) c. művét 5 példányban, Grant angol nyelvű munkájának Benkő Sámuel által való fordítását *A fekete epés mértékletnek . . . leírása* címmel (1791) 2 példányban, valamint Vásárhelyi Sámuel *Az egésséges hoszsu életről való . . . elmékedések-et* (1792) 6 példányban.¹⁷

A magyar nyelvű kiadványoknak tehát mostoha sorsuk volt mind az olvasóközönség közönye, mind a könyvárusok nyereszkesedési vágya miatt. Decsy Sámuel *Pannóniai Féniksz* c. — a magyar nyelvet istápoló munkájában szóvá tette, hogy a kompaktorok és a könyvkereskedők „még zöldellő fűvében megfojtyák a' magyar Tudósoknak hazájok hasznára intézett igyekezeteket”, mert huszonöt-harminc százalékos haszonra törekednek, felcsapják a könyv árát „s ekképpen mind neki, az írónak mind a közönségnek ártalmára vagnak”.¹⁸

¹⁵ GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők*. Bp. 1930. 12, 13, 16.

¹⁶ *Allgemeines Verzeichnis medizinisch-chirurgisch-chemischer Bücher, die in Pest und Kaschau bei G. Köppf Witue und Compagnie . . . zu haben sind*. Pest, 1787. 33.

¹⁷ GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők*. Bp. 1930. 52—53.

¹⁸ DECSY Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából feltámadott magyar nyelv*. Bécs, 1790. Trattner János. 116—117.

Míg a könyvkiadásban kimutatható az 1770-es, 1780-as évektől kezdődően egy egyre erősödő jellegű törekvés az anyanyelvű irodalom felkarolására, a könyvkereskedelem viszont elsősorban üzleti okokból nem fordított elég figyelmet e kiadványok terjesztésére. Elképzelhető-e azonban, hogy a különböző nyomdák számításán kívül hagyták volna az eladhatóság szempontját, nem törődtek volna azzal, mi érdeklí az embereket? Nyilvánvalóan nem, hiszen a nyomdák is az eladott könyvekből éltek!

Noha a könyvkereskedői katalógusokban megdöbbenően kevés a magyar orvosi kiadvány, elgondolkoztató az a tény, hogy a század 70-es, 90-es éveiben megjelenő népszerűsítő jellegű orvosi munkák közül nem egyet kétszer, háromszor, netán többször is kiadtak bővített, átdolgozott, esetleg rövidített formában. A több kiadást megért művek számbavétele éppen azt bizonyítja, hogy az újrakiadásnál elsősorban az üzleti szempont, a kelendőség érvényesült, nem pedig a szakmai-tartalmi érték; a nem orvosok által írott füveskönyvek (Juhász Máté, Nedeliczi Váli Mihály, Szentmihályi Mihály) négy-öt kiadása mellett Weszpréminek, Marikowszkinak, vagy Vásárhelyi Sámuelnak meg kellett elégednie az egyszeri megjelenéssel. Az egyes művek újabb kiadásaiból következtethetünk arra, hogy melyek voltak az 1700-as évek legismertebb, legnépszerűbb anyanyelvű orvosi könyvei.

Mindenekelőtt a házi recepteket tartalmazó orvosságos könyveket lehet több kiadásban megtalálni. Csapó József *Új füves és virágos Magyar Kert* c. munkája kétszer jelent meg Pozsonyban Landerer Mihály betűivel. Juhász Máté minoritarendi szerzetes és Szentmihályi Mihály boczonádi plébános és egri kanonok házi orvosságos könyvei minden bizonnyal a XVIII. század legtöbb kiadást megérő nyomtatványai közé tartoznak. Juhász Máté *Házi különös orvosságok* c. munkája hat kiadást ért meg húsz egynéhány év alatt, valamennyi Kolozsvárott jelent meg.

Szintén a gyógynövények hasznosításáról, a házi orvosságok készítésének módjáról szól Nedeliczi Váli Mihály, gróf Erdődy György házi orvosának könyve, a *Házi orvos szótárotka* — a címlap tanúsága szerint 1759-ben készült el a munka, először azonban csak 1792-ben jelent meg Streibig Józsefnél Győrben. A több évtizedes késedelem okáról Weszprémi István tájékoztat, aki leírja bibliográfiájában, hogy Erdődy gróf — akinek Váli Mihály a művét ajánlotta — elküldte azt Torkos János orvosdoktornak, nézze meg, érdemes-e kiadni. Torkos fölfedezte, hogy a mű szövege azonos a debreceni Melius Juhász Péter *Herbáriumával*, melyet 1578-ban nyomtattak Kolozsváron. „S másban nem is különbözik egyik a másikatól, mint hogy a növénygyűjtésnél és az érvágásnál lehetetlen asztrológiai megfigyeléseket ad hozzá.” Erdődy elűzte a plagizátort udvarából. Weszprémi hozzáteszi még, hogy „az idegen kézzel összetoldott mű azonban mindmáig kiadatlan maradt”.¹⁹

Népszerűek voltak — a többszöri kiadást tekintve — azok a művek, melyek az egészséges életmódra, a hosszú élet titkára tanítottak, így a német Hufeland, Kiss József, Mátyus István és Weszprémi munkái.

Kiss József *Egészséget tárgyazó Katechismus*a 3 kiadást ért meg. Sopronban jelent meg 1794-ben, majd 1796-ban. Forgalomban volt még egy rövidített kiadás is, amely 1797-ben jelent meg a kolozsvári Hochmeisternél — ez utóbbi

¹⁹ WESZPRÉMI István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. 3. száz, I. és II. tized. (IV. köt. Bécs, 1787.) Ford. Vida Tivadar. Bp. 1970. 633.

kiadást csak Szinnyei könyvészete jelzi, Petriké nem. A vizsgált kiadványok közül ez volt az első rövidített kiadás és talán túlzás nélkül állítható, hogy egyúttal az első tudatos törekvés is egy könyvnek népkönyvvé, olcsó áron megvásárolható tudománnyá tételére.

Hochmeister egy másik orvosi munkát is kiadott rövidített változatban: *Az emberi élet meg-hosszabításának mesterségét*. A német Hufeland által írott kétkötetes munka 1798-ban jelent meg Pesten, Kováts Mihály fordításában. Még ugyanebben az évben kiadta Hochmeister 81 oldalas terjedelemben — a 360 és 480 oldalas vaskos kötetek helyett előállított egy vékony kötetet, melyet nyilván lényegesen olcsóbban lehetett megvenni. Hochmeister ez irányú ténykedését mindenképpen ügyes „üzleti fogás”-nak kell nyilvánítanunk, de a könyv kelendősége — és éppen a szegényebb rétegben való kelendősége szempontjából — hasznosnak és szükségesnek is.

Hufeland műve 1799-ben ismét megjelent (Pest, Patzkó) és megint csak két kötetben, a 3. „kiadat” már a XIX. században, 1825-ben látott napvilágot Budán, Landerer Annánál.

Kétségtől Mátýus István erdélyi főorvos volt az első, aki anyanyelven írt „a' jó egészség' meg-tartásának módjá”-ról. A kétkötetes *Diaetetica* Kolozsváron jelent meg 1762, ill. 1766-ban. Húsz év múltán, 1787-ben újra kinyomtatták a mű első kötetét. Mátýus nagy vállalkozásba kezdett: „A' maga előbbi *Diaeticájá*”-t bővebben ki magyarázta.” A 6. kötet 1793-ban lett készen a pozsonyi Fűskuti Landerer nyomdájában. A mintegy 3000 oldalas munka ékes cáfolata annak a panasznak, hogy a magyar nyelv nem eléggé pallérozott, s alkalmatlan a tudományok művelésére. A nagy munkára az ösztönözte a szerzőt, hogy előbbi *Diaeticájának* „minden Exemplumai” eltektek. „Jó Uraim, Barátim annak ujjabb ki-nyomtattását sok felől sürgették . . .”²⁰

E témakörbe tartozik még Wespzprémi István könyvecskéje: *Az egészségnek fenn-tartására, és a' hoszsu életnek megnyerésére tartozó szükséges regulák*. A regimen sanitatisok mintájára készült orvosi tanácsokkal szolgáló munka kétszer jelent meg, mindkét alkalommal Wespzpréminek egy másik munkájával egybekötve, kolligátumként. Első ízben *A' kisedd gyermekeknek nevelésekről* c. könyvvel együtt látott napvilágot 1760-ban Kolozsvárott, majd a *Pannoniae Luctus* c. munkával egybekötve 1799-ben Pozsonyban.

Az 1739-es pestisjárvány alkalmával írta Debrecen város főorvosa, Buzinkai György oktató jellegű könyvét: *Miképpen kellessék magunkat Isten' segítségével jó Praeservatívák által a' Pestis ellen védelmezni*. A debreceni nyomdász, Margitai János még ugyanebben az évben újra megjelentette a pestis-traktátust.

Három kiadást ért meg a németből fordított *Szükségben segítő könyv*, amely nemcsak orvosi, hanem gazdasági és háztartási tanácsokkal is szolgál. Kiadásának éve 1790, 1792 és 1822.

Bár nem egy XVIII. századi egészségügyi kiadvány több kiadásban is megjelent, néhány közülük felbukkant még a XIX. században is, a felvilágosodás írói, a magyar nyelv ügyével, kérdéseivel foglalkozók, de az utókor is egyértelműen azt állította, azt panaszolta, hogy a magyar könyv nem kell senkinek, nincs rá igény — Magyarországon a XVIII. század végére sem alakult ki jelentős olvasóközönség.

²⁰ MÁTYUS István: *Ó és új Diaetetica* . . . Pozsony, 1787. Fűskuti Landerer Mihály. Az Olvasóhoz I.

A paraszti művelődés reménytelen helyzete ugyancsak jól illett ebbe az összképbe. A XVIII. századi orvos-szerzők, akik anyanyelven írott könyvekkel igyekeztek kulturáltabb, higiénikusabb életmódra nevelni a népet, eleve kudarcra ítéltnek érezték törekvéseiket, ismervén a körülményeket: „Tizenkilenc huszaduk — ez kétségtelen — soha meg sem fogja tudni, hogy ez [a könyv] létezik; sokan el sem fogják tudni olvasni; s még többen lesznek olyanok, akik nem fogják megérteni, bármennyire egyszerű is” — írta Tissot francia nyelvű orvosló könyve előszavában.²¹ E sorokat a németre fordító Hirzel, s a magyar Marikowszki is hűen visszaadták — az analfabetizmus, az együgyűség és az érdektelenség Európa-szerte azonos volt.

A XVI., XVII., XVIII. századi európai irodalom már zömmel nyomtatott könyv formájában jelent meg, de még a XVIII. század folyamán is csak nagyon szűk társadalmi körben terjedt el. Európa legkevesébe írástudatlan országában, Angliában a legnagyobb könyvsikerek a Pamela, Joseph Adrews sem érték el néhány ezres példányszámnál többet. Az írott kultúra, a literatúra egy szűk arisztokráciának íródott.

„A XVIII. század utolsó harmadában az olvasmányosságot hirtelen sürgetni kezdték a különböző eszmeáramlatok — a metodista tan Angliában, az enciklopédizmus, majd a forradalmi szellem Franciaországban, és kisebb mértékben az Aufklärung Németországban, — amelyek ugyan ellentmondásosak voltak, de egyként arra törekedtek, hogy elterjesszék a könyvet a nép között.”²²

Hozzátehetjük még ehhez: hogy kiszélesítsék a könyv fogalmát, mely az alsóbb társadalmi osztályoknál a vallásos világnézet által megszabott szűk körre korlátozódott; elsősorban a bibliát és a különböző hitbuzgalmi műveket forgatták, silabizálták. A világi jellegű kiadványok közül pedig mondhatni kizárólagos jelleggel a kalendáriumokat vásárolták, olvasták. A magyar nyelvű könyvek közül e két fajta kiadvány jutott el a parasztsághoz — a felvilágosodás eszméinek egyik sem volt a hordozója.

Ha számba vesszük ezenkívül a nagyfokú analfabetizmust, el kell vetnünk azt a feltételezést, hogy a falvakban vagy a tanyákon közkezen forogtak az anyanyelvű orvosi kiadványok vagy másfajta „tudós” művek. A történészek sem optimisták e kérdésre adott válaszaikban: „... a felvilágosodás eszméi a XVIII. század folyamán a nyomtatott irodalom révén sem érték el a magyarországi paraszti társadalmat.”²³ — írja Benda Kálmán, s ugyanezen a véleményen van a francia Robert Mandrou is: „Nyilvánvaló tény viszont az, hogy a falvak lakosságának túlnyomó többségéhez nem jutott el a felvilágosodás: a régi, többé-kevésbé babonás hiedelmek érintetlenül fennmaradtak csakúgy, mint a hit...”²⁴

Ha ellenben a könyvkiadás oldaláról közelítjük meg a kérdést, meglepődve vesszük tudomásul, hogy számos egészségügyi kiadványt újra meg újra megjelentettek a nyomdák. Buzinkai pestistraktátusát első ízben 1025, majd

²¹ TISSOT: *Avis au peuple sur sa santé, ou traité des maladies les plus fréquentes*. 2. ed. Paris, Didot, 1763. [Bevezetés] XLIII.

²² ESCARFIT: *A könyv forradalma*. (La révolution du livre. Ford. VIGH Árpád.) Bp. 1973. Gondolat, 132.

²³ BENDA Kálmán i. m. 59.

²⁴ DUBY, Georges — MANDROU, Robert: *A francia civilizáció ezer éve*. (Histoire de la civilisation Française. Ford. ADÁM Péter, PATAKI Pál.) Bp. 1975. 378.

másodsor 1000 példányban adták ki²⁵ — e példányszám tekintélyesnek mondható. Mindezek a tények a nyilvánvalóan létező igényekről és érdeklődésről tanúskodnak.

Feltételezésünk szerint e kiadványok olvasói mindenekelőtt a papság és a nemesi családok nőtagjai lehettek — az orvoshiány következtében elsősorban rájuk hárult a család, a környék népének gyógyítása. Számításba jöhetnek még a tanítók, bírák, a városok módosabb, kulturáltabb — tehát olvasni tudó polgárai, gazdái. Lényegében egy vékony értelmiségi elitről van szó — ezen keresztül jutottak el az egyes ismeretek, így pl. a szakszerű gyógyítási eljárások a nép különböző rétegeibe. Ez a folyamat természetesen bizonyos fázistolódással zajlott le. Hozzávetőlegesen azt mondhatjuk, hogy a századfordulón, vagy még inkább a XIX. század második felében érett be Magyarországon a felvilágosodás „vetése”.

FRIEDRICH, ILDIKÓ

Die Belesenheit der ungarischsprachigen medizinischen Bücher im XVIII. Jahrhundert

Die Belesenheit der hygienischen Bücher des XVIII. Jahrhunderts kann — aus Mangel an anderen zeitgenössischen »Messungen« und Statistiken — hauptsächlich im Spiegel des Lesen- und Schreiben-Wissens und der zeitgenössischen Buchausgabe und Buchhandel untersucht werden. Der verbreitete Analfabetismus und der Rückstand des Volksunterrichts waren die grössten Hindernisse der Verbreitung der hygienischen Kenntnisse und der Aufklärung. Obwohl die Nummer der ungarischsprachigen Publikationen, parallel mit der Verbreitung der Aufklärung eine zunehmende Tendenz zeigt, doch kann man es in der Verbreitung, im Buchhandel kaum wahrnehmen. Darüber bezeugen auch die zeitgenössischen Buchhändlerkatalogen, die ungarischsprachige Werke kaum erhalten. Doch, am Ende des XVIII. Jahrhunderts, erreichten einige medizinische Publikationen popularisierenden Charakters mehrere Ausgaben. Die Berücksichtigung und die Analyse dieser erfolgreichen Werke kann uns mit der Lehre dienen, daß in gewissen Kreisen — hauptsächlich wahrscheinlich bei der Intelligenz — war doch eine ziemliche Interesse für die ungarischsprachigen medizinischen Werke.

²⁵ BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A 400 éves debreceni nyomda. 1561—1961.* Bp. 1961. 343.